

سهم بانوان در نهضت علمی امام صادق علیه السلام

مریم دهقان¹

چکیده

انسان از زمانی که در زمین مستقر شد و خود را در طبیعت یافت، نیازهایی او را در برگرفت که نمی توانست آن ها را بی پاسخ بگذارد اندیشه و رویکرد حل نیازها و رفع مشکلات، او را به تعقل و یافتن راهکارهایی برای شناخت عوامل و متغیرات موثر کشاند و رهیافت هایی را برای رفع نیازها و حل معضلات جستجو کرد. تولید علم، در حقیقت حرکت و جنبشی برخاسته از نگرش نخبگان جامعه در جهت نظریه پردازی و تمدن سازی است تا در پرتو آن انسان بتواند با توسعه مرزهای علم و یافتن راهکارهای گوناگون جهت برون رفت از مشکلات و معضلات مادی و معنوی انسان و جامعه به کمال و سعادت دنیا و آخرت نایل گردد. بدون تردید امام صادق (ع) در میان ائمه معصومین (ع) بیشترین نقش و تاثیرگذاری را در تقویت تولید علم داشته و در فرآیند احیای نهضت علمی که با استفاده از نظریات گروه ها، و مناظرات و مباحثات و محافل علمی و کرسی های آزاد اندیشی تبلور یافته از تربیت و تجهیز شاگردان، شخصیت ها و اصحاب خاص در عرصه های مختلف علمی سهم بانوان همچون ام اسود شیبانی، ام خالد عبدی، سعیده، و... توسط امام در این مسیر غفلت ورزید. در این مقاله نقش سیاسی و فرهنگی بانوان شیعه در عصر امام صادق (ع) مورد بررسی قرار گرفته است. که حضرت برای رسیدن به تمدن مطلوب اسلامی بر شاخصه هایی تاکید ورزید که اکنون نیز می بایست در باز خوانی احیای نهضت علمی و تولید علم از آن بهره مند شویم.

کلید واژه ها

امام صادق (ع)، بانوان شیعه، تولید علم، نهضت علمی.

¹ طلبه سطح دو مدرسه عتمیه کوثر (س) dehghan.mr720@gmail.com

مقدمه

حضور و نقش زنان در زمینه های مختلف فرهنگی، سیاسی، اجتماعی و اقتصادی را می توان به دو بخش پیدا و ناپیدا تقسیم نمود. بخشی از فعالیت های آنان تربیت فرزند، هدایت و مدیریت داخلی خانواده است که به صورت معمول صورت می گیرد و چه بسا ثبت، محاسبه و اندازه گیری نمی شود. بخش دوم از نقش و فعالیت های آنان حضوری است که در جامعه داشته و اثر مثبتی که از خود به جای گذاشته اند. شناخت اثر گذاری و رفع اتهام منفعل بودن آنها از نظر اسلام، از مهم ترین وظایف حوزه پژوهشهای تاریخی بوده است. عملکرد زنان شیعه در عرصه های مختلف می تواند الگوی مناسبی برای زنان شیعه امروزی باشد در پرتو الگو گیری از این مجاهدان، موجب شرکت موثر زنان در زمینه های تربیتی، تبلیغی، اجتماعی و سیاسی شود.

محدودیت تاریخی شیعیان و کمبود گزارش های تاریخی مربوط به زنان و در هم تنیدگی تاریخ با دانش حدیث، تفسیر، فقه و گرایش های گوناگون فکری باعث می شود امکان پرداختن به ابعاد مختلف موضوع بانوان کمی سخت به نظر می رسد. می توان گفت زنان در دوران معصومان فعالیت هایی داشته اند که با گردآوری و کنار هم گذاشتن گزارش های تاریخی قابل استخراج است.

حال بهترین سؤالات مطرح شده در این زمینه به قرار زیر است:

سؤال اصلی: 1. سهم بانوان در نهضت علمی امام صادق(ع) چیست؟

سؤالات فرعی: 1. نقش سیاسی بانوان شیعه در عصر امام صادق(ع) چیست؟

2. نقش فرهنگی بانوان شیعه در عصر امام صادق(ع) چیست؟

مقاله پیش رو درصدد است گامی برای شناسایی زنان مؤثر شیعه عصر پیشوای ششم در عرصه های فرهنگی، سیاسی بردارد. پیش از این پژوهش هایی در این خصوص به صورت تک نگاری صورت گرفته است از جمله کتاب «حمیده مصفا» نوشته محمد اصغری نژاد در سال 1389 توسط انتشارات تهران مشعر به چاپ رسیده است. در این نوشتار عموماً تک نگاری های توصیفی هستند و به هیچ وجه توصیفی از شرایط سیاسی، اجتماعی عصر امام صادق(ع) و سهم بانوان در آن عرصه به میان نیآورده اند. در زمینه مقاله، با عنوان واکاوی سیره امام صادق(ع) در احیای نهضت علمی و

تولید علم بنیادین توسط رحمت اله عبدالله زاده و مهدی ستوده در سال 1395 کنگره بین المللی علوم اسلامی، نوشته شده است. در این مقاله نویسنده به ظهور اختلافات و نیازهای انسان فرهنگ سازی و بومی نمودن و بحث های فلسفی و کلامی اشاره کرده است. اما در این مقاله بیشتر سهم بانوان و نقش آنان در نهضت علمی پرداخته است. در زمینه پایان نامه با عنوان نقش امام صادق (ع) در بعد علمی تمدن اسلامی نوشته سید محسن شریفی دز سال 1390 انتشارات وزارت علوم، تحقیقات و فناوری دانشگاه باقرالعلوم نوشته شده است. در این پایان نامه نویسنده به بررسی شخصیت امام صادق (ع) و فرهنگ علوم اسلامی و تمدن اسلامی پرداخته است و اشاره ای به سهم بانوان نکرده است ولی در این مقاله بیشترین بحث مربوط به سهم بانوان می باشد. در این مقاله مطالب به روش فیش برداری از کتاب ها و سایت ها و منابع تخصصی انجام می پذیرد روش گردآوری کتابخانه ای است و روش پردازش مطالب توصیفی تحلیلی است. در این مقاله به سوالات به طور کامل پاسخ داده می شود.

وضعیت فرهنگی و سیاسی دوران امام صادق (ع):

عصر امام جعفر صادق (علیه السلام) مصادف با یکی از حساسترین دوره های تاریخ اسلامی از نظر سیاسی است؛ انتقال قدرت سیاسی از امویان به عباسیان صورت می گیرد و استراتژی به عنوان سیره سیاسی امام (علیه السلام) در ادامه سیاست جد و پدر بزرگوارشان بود. ایشان به ظاهر سیاست تقیه را نسبت به عباسیان در پیش گرفت؛ اما در همان زمان احادیثی را میان راویان حدیث شیعه نشر داد.¹

سیاست دولت جوان و جدید عباسیان چنین اقتضا می کرد که سفاح با پسرعموهای خود نرم و مهربان باشد و به خونخواهی از قاتلین امام حسن (ع) تظاهر کند. تمامی این امور به قصد بازی دادن مردمی بود که به تدریج متوجه می شدند که عباسیان به نام اهل بیت پیامبر آهنگ خلافت خود را دارند و اصولاً منظور از این عبارت خودشان بودند. علویان؛ درواقع اعمال چنین اندیشه سیاسی برای انحراف افکار عمومی بود.²

¹ جاسم، تاریخ سیاسی غیبت امام دوازدهم، ص 64

² حیدر، الامام صادق، ص 610

اواخر عمر امام صادق (علیه السلام) تهدید و فشار از جانب منصور عباسی بسیار زیاد شده بود؛ به طوریکه خانه ایشان به دستور خلیفه آتش زده شد.^۱ مفضل بن عمر می گوید: منصور چند بار قصد کشتن امام صادق (ع) را داشت. او افرادی را می فرستاد تا امام (ع) را پیش او ببرند. وقتی نزد او می رفت، عظمت نگاه امام ششم شیعیان او را متحیر می کرد و از قتل وی منصرف می شد. منصور اجازه نمی داد تا مردم با امام ملاقات کنند و ارتباط نزدیک با ایشان داشته باشند و یا مسائل دین و دنیای خود را در میان بگذارند. سرانجام منصور عباسی، امام صادق (ع) را مسموم نمود.^۲ این گزاره های تاریخی گواه بر عدم امنیت و آرامش سیاسی و اجتماعی زمانه امام جعفر صادق (ع) پیشوای ششم شیعیان (ع) از دوران کوتاه و آزادی نسبی در جهت تقویت مبانی اسلام و نشر معارف الهی بهره فراوان بردند. شکوفایی علوم اسلامی، در این دوره بسیار چشمگیر بود. ایشان فعالیت در مدرسه علمیه ای را که پدر بزرگوارشان تأسیس کرده بودند، ادامه دادند و در این بین شاگردان برجسته ای در علوم و دانش های گوناگون تربیت یافتند.

آنان حرکت علمی مسلمانان را شتاب دادند و فضای مدینه را به فضای علمی تبدیل کردند. امام جعفر صادق (ع) با کادر سازی و تربیت شاگردان زبده زمینه های گسترش علوم مختلف را فراهم نمود. علاوه بر اصحاب واقعی و شیعیان راستین آن حضرت، دانش و اتان زیادی از فیض وجود ایشان بهره بردند. آن حضرت، امام الفقها و امام ائمه چهارگانه فقهی اهل سنت و استاد ایشان نیز بودند.^۳

امام صادق (ع) با شیوه های فرهنگی نظیر مناظرات، پرسش و پاسخ با مختلف فقهی، مقابله می کردند و با این مبارزه و جهاد فرهنگی پایه های حکومت های ظالم را نیز تضعیف مینمودند. در مکتب علمی ایشان افراد زیادی حضور یافتند. در گزارش تعداد شرکت کنندگان مکتب علمی ایشان

^۱ کلینی، کافی، ص ۱۳۷۹

^۲ اردستانی، راوی حدیث، ص ۵۴۷

^۳ نایینی، نهله، ص ۲۱۰

به چهار هزار نفر رسیده است.^۱ در روایت حسن بن علی الوشا آمده است که نهصد نفر راوی را در مسجد کوفه دیدم که همگی از جعفر بن محمد روایت نقل می کردند.^۲

فشارهای منصور عباسی برای از میان برداشتن امام صادق (ع) موجب شد تدابیر و فعالیت بیشتری برای حفظ جان امام شیعیان شکل بگیرد. در این میان مهم ترین نقش کاهش آزار دستگاه حاکمه را بانوان شیعه به عنوان یاران مخفی امام (ع) ایفا می کردند؛ زیرا این امکان برای ایشان فراهم بود که بین مردم رفت و آمد و به امور شیعیان رسیدگی کنند و مسائل فقهی و عبادی آنها را به عنوان مرجع شیعه حل نمایند. توجه به اقدامات بانوان این عصر اوج فشار دستگاه عباسی بر امام صادق (ع) را نمایان می سازد. زنان شایعه و همسران اصحاب امام صادق (ع) از دریای وسیع علوم جعفری بی بهره نماندند. و به عنوان راوی و عالمه در بین شیعیان شناخته شدند. ایشان تحت نظر پیشوای ششم، مرجع پاسخ به پرسش ها به ویژه سوالات بانوان نیز بودند.

نقش آفرینی زنان شیعه عصر امام صادق (ع) در بسط جریان تشیع:

در عصر امام صادق (ع) بانوان شیعه علاوه بر اهتمام به وظیفه همسری، مادری و تربیت شیعیان آگاه، مؤثرترین عنصر برای انتقال معارف اسلام و دفاع از ولایت و بسط تشیع بودند. در واقع این مخدرات وظیفه خطیر مدیریت بحران و ایجاد آرامش را بین شیعیان ایفا می کردند و به عنوان یاران پنهانی امام صادق (ع) از خدمت در راه مکتب تشیع از هیچ کوششی دریغ نکردند.

^۱ حیدر، الامام الصادق المذاهب شیعه، ص 156

^۲ نجاشی، رجال النجاشی، ص 39

بی نیاز بودند¹. در یکی از روزها ام فروه در کنار خانه خدا بعد از اسلام کعبه فردی که به او اعتراض کرد، پا سخ داد: ما با بهره گیری از علوم ائمه از علم تو بی نیازیم. این گزارش نشان می دهد ایشان افزون بر احترام نزد پیشوای ششم (ع)، دارای مقام معنوی و جایگاه اجتماعی میان افراد جامعه نیز

بودند. این امر همچنین، نشان دهنده تسلط ایشان بر مسائل دین اسلام و احکام الهی است. بانو حُمَیده راوی حدیث بود. روایت معروف پیشوای ششم (ع) در مورد نماز را که اصحاب امام نقل کردند از حُمَیده شنیده اند. امام صادق (ع) می فرماید «شفاعت ما به کسی نرسد که نماز را سبک شمارد»²

نقل راویان مرد از بانو حُمَیده بیانگر حضور وی در مجامع علمی و حدیثی و مورد وثوق بودن ایشان است. اعتماد شیعیان به زنان مؤمنه نشانگر حضور مثبت و اثرگذار آنان در اجتماع سیاست است. بانو حُمَیده با بهره گیری از مکتب اهل بیت در مقامات علمی به درجه ای رسید که امام صادق (ع) به بانوان می فرمود: در مسائل و احکام فقهی به ایشان رجوع کنند. برای مثال عبدالرحمن بن حجاج از امام ششم (ع) پرسید: برای حج کودکی همراه ما است که تازه متولد شده است. چگونه او را محرم کنیم؟ امام (ع) فرمود: مادرش نزد حُمَیده برود از او بپرسد بناب این گزارش، امام با ارجاع بانوان به بانو حُمَیده پاسخ دادن زنان به سؤال شرعی را جایز دانسته اند. اجازه پا سخ داشتن بانو حُمَیده مبتن تسلط علمی ایشان بر مسائل شرعی است.

سیده نفیسه، در مصر، مفسر و مبلّغ دین بود. به دلایا بهره مندی از علوم دینی در علم حدیث و تفسیر قرآن تبخّر داشت. مورخان و شرح حال نویسان او را به دانش و فصاحت بیان می ستایند و به خاطر علم و تقوای ایشان، علمای هم عصرش در محضر وی حاضر می شدند. اهل مصر به کرامات و عبادات و دعاها ی نفیسه خاتون بسیار معتقد بودند. حتی علمای مذاهب دیگر برای این بانو احترام قائل بودند. به عنوان نمونه هنگامی که شافعی فوت کرد، بر حسب وصیتش جنازه او را دورن خانه نفیسه طواف دادند. همچنین شافعی وصیت کرد که نفیسه بر جنازه اش نماز بخواند¹.

1. کلینی، اصول کافی، ص 30.

2. صدوق، ثواب الاعمال، ص 228.

می توان گفت علم و دانش ویژه هیچ طایفه و قشری نیست؛ بلکه همه انسانها امام از زن و مرد می توانند از این فضیلت بهره مند شوند. باید عرصه کسب دانش برای همگان در شرایط یکسان فراهم شود و امام صادق (ع) این امکان را برای زنان جویای معرفت فراهم نمود.

ایشان با استفاده از دوره ی فرصت مکتب علمی خویش را گستراند و شاگردان زیادی را تربیت نمود. هنگامی که کنیزان امام نیز مانند آزاد دارای فضل و دانش می شدند، این نکته آشکار می شد که ایشان برای تعلیم همه مسلمانان تلاش داشتند و برای افزودن علم آنان دریغ نمی کردند. و کنیزانی که در این خاندان رشد کردند از علوم واقعی اسلامی بهره بردند و موجب هدایت مسلمانان شدند.

از ویژگی های مکتب علمی و دانشگاه جعفری حضور زنان دانشمند در محضر ایشان است تا جایی که بانوانی همچو ام الحسن، ام سلیده، ام ولد مغیره، قنوا، حره، حماده، رباب، حبّی اخت میسر، حمّاده بنت رجا، ام بکر، ام اسحاق بنت سلیمان، ام الاود، ام عید الاحمسایه، ام عثمان جدّه ابی طاهر، جوهره جاریه ابی عبد الله، عمه حسن بن مسلم، عمه محمد بن مارد دختر عبد الرحمن بن نعیم ازدی غامدی، عمه بکر بن محمد بن عبد الارحمن بن نعیم ازدی قنوا دختر رشید هجری، کلثم دختر یوسف بن عمران بن میثم^۲، در این دانشگاه رشد یافتند.

^۱ خلکان، وفیات الاعیان و ابنا الزمان، ص 767.

^۲ نایینی، محدثات شیعه، ص 52.

نتیجه گیری

بانوان در طول تاریخ به موازات وظیفه و نقش اصلی خویش، در امور مختلف نیاز شرکت نمودند و مؤثر بودند. شرایط اجتماعی و سیاسی در عصر پیشوای ششم (عل ع) تاثیر مستقیمی بر تعداد راویان زن داشته و موجب افزایش تعداد آنان در این دوران شد. درواقع این بانوان نقش واسطه فرهنگی در حفظ جریان تشیع را ایفا نمودند و توانستند در کنار اصحاب امام (ع) میراث حدیثی شیعه را که مهمترین منبع معارف دینی بعد از قرآن محسوب می شد، به نسل های بعد انتقال دهند و اثر مثبتی بر جای گذارند که در این نوشتار نموداری از تعداد بانوان راوی ارائه شد. بانوان شیعه در عصر امام صادق (ع) به لحاظ شرایط اجتماعی، سیاسی و فرهنگی به دودسته وابستگان و غیر وابستگان تقسیم شدند. آنان با ایفا نقش هایی نظیر نقل روایات، دفاع از امامت، وکالت، وصایت، هجرت و تبلیغ فرهنگ ناب شیعه، گام مؤثری در پیشبرد اهداف مکتب جعفری، ترویج علوم اسلامی، حفظ و نقل احادیث امامت برداشتند. بنا بر گزارش های تاریخی به نظر می رسد به دلیل ایجاد محدودیت برای اصحاب امام و تنگ شدن دایره ارتباط امام و شیعیان، نقش بانوان شیعه در این دوره بیشتر از پیش می شود. لذا از زنان شیعه با تحصیل علم، حمایت از همسران خویش و تربیت شیعیان آگاه در آن بحران سیاسی، تهدیدها را به فرصت تبدیل کردند و در انتقال فرهنگ شیعه به نسل های بعد از خود اثر گذار بودند و حضور پررنگی در پیشبرد اهداف فرهنگی و ساسی امام صادق (ع) داشتند. البته میزان تاثیرگذاری این بانوان در علوم مختلف جای بررسی دارد و بررسی طبقه بانوان راوی زن و تحلیل عملکرد و استراتژی آنان در عرصه های مختلف و جایگاه زنان در عصر امام صادق (ع) نیاز به پژوهشی دیگر دارد.

فهرست منابع

• قرآن

کتاب های فارسی

- 1- جاسم ، محمد حسین، تاریخ سیاسی غیبت امام دوازدهم، تهران: بیتا، 1387، ه ش.
 - 2- صادقی اردستانی، احمد، زنان دانشمند و راوی حدیث ، قم: انتشارات تبلیغات اسلامی حوزه علمیه ، 1375، ه ش.
- کتاب های عربی
- 1- حیدر، اسد، الامام الصادق والمذاهب الاربعه، تهران: شرکت سهامی انتشار، 1369، ه ش.
 - 2- کلینی، محمد بن یعقوب بن اسحاق، اصول کافی ، ترجمه جواد مصطفوی، تهران: اسلامیه، 1369 ه ش.
 - 3- غروی نایینی، نهله، محدثات شیعه، تهران: دانشگاه تربیت مدرس، 1375، ه ش.
 - 4- طوسی، محمد بن حسن، رجال طوسی، قم: انتشارات اسلامی ، 14015، ه ق.
 - 5- نجاشی، احمد بن علی، رجال نجاشی، قم: بیتا.
 - 6- ابن خلکان، احمد بن محمد، وفيات الاعیان و ابنا الزمان، محقق عباس احسان، دار الفکر، بیروت، بیتا.
 - 7- ابو کف، احمد، آل بیت النبی فی مصر، دارالمعارف، قاهره، 1119 ه ق.
 - 8- صدوق، محمد بن علی ، ثواب الاعمال وعقاب الاعمال، علی اکبر غفاری، قم: 1363 ه ش.
 - 9- مسعودی، علی بن حسین، اثبات الوصیله الامام، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی ، 1374 ، ه ش.

مقالات

صالحی، نجمه، نقش بانوان شیعه عصر امام صادق (ع) در بسط جریان تشیع، 1398ه
ش.

ستوده، مهدی، «واکاوی سیره امام صادق در احیای نهضت علمی و تولید علم
بنیادین»، دانشیار گروه علوم قرآن و حدیث دانشگاه پیام نور، 1395ه ش.
سایت ها

1. سایت علم نت www.elmnet.ir

2. سایت www.ghbook.ir

3. www.google.com